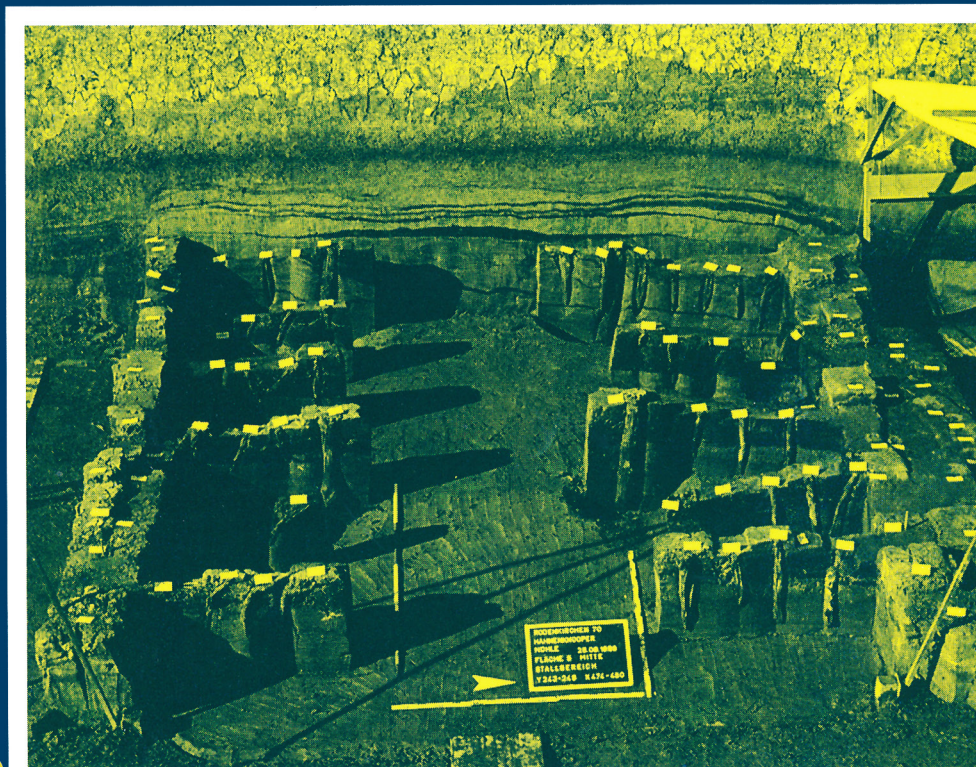

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

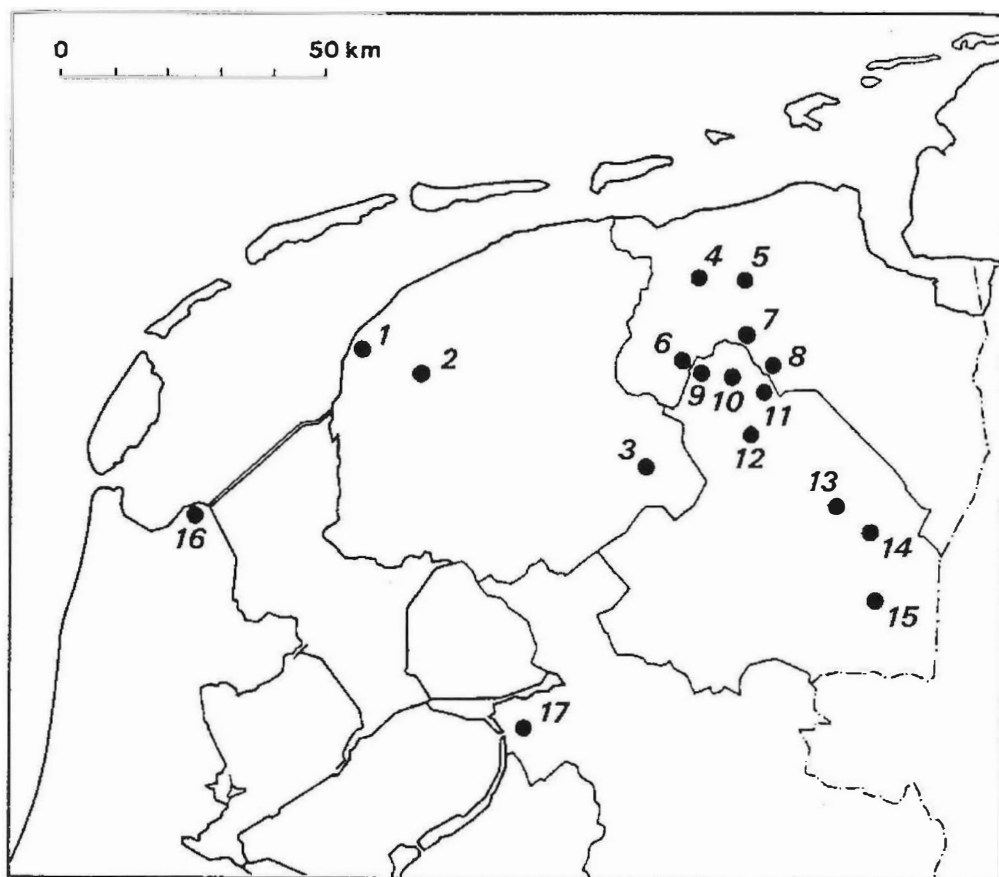
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke 'vuurmaker' uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het 'Cheddarien' van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo 'Vagevuur' (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
'Wetsingermaar'. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

EINDELIJK DE HOND IN DE POT GEVONDEN (DR.)

J.N. Lanting, W. Prummel en A.G.F.M. Cuijpers

In de eerste dagen van december 1987 werd aan de Drouwenerstraat, halverwege Borger en Drouwen, de zool van een grafheuvel onderzocht (coördinaten 253.20/548.50). Deze zool kreeg de aanduiding XI, als de 11e grafheuvelzool in de voormalige marke Borger die tussen 1984 en 1987 werd opgegraven.

De opgraving

Grafheuvelzool XI was het restant van een langwerpige heuvel met ringsloot, die tot beneden het oude maaiveld was verploegd. De heuvel was NNO-ZZW gericht en had binnen de sloot afmetingen van 27x11 m. De sloot was tussen 1,4 en 2 m breed, en 0,9 tot 1,2 m diep. Van een bijbehorend graf waren geen resten bewaard gebleven. Wel was in het centrum een lichtgrijze vlek met infiltratieaders aanwezig, die mogelijk onder de grafkuil is gevormd. De heuvel dateert vrijwel zeker uit de eerste helft van de midden-bronstijd (fig. 1).

Aan de zuidzijde van de heuvel werden twee urnen ontdekt, in kleine ronde kuiltes met donkere vulling. De kuil van urn 1 was half in de vulling van de ringsloot, half in de vaste ondergrond ingediept. De kuil van de urn 2 lag 6 m WZW van die van urn 1, 0,5 m buiten de ringsloot.

Van urn 1 was de rand door de ploeg geraakt, maar gelukkig was een aantal randscherven naar binnen gedrukt, waardoor de pot reconstrueerbaar was. Het grootste deel was echter nog *in situ*, zij het van onder tot boven gescheurd. Urn 2 was iets dieper begraven, en was nog geheel aanwezig, hoewel ook van boven tot onder gescheurd.

Beide potten werden in hun geheel gelicht, en pas in Groningen van hun inhoud ontdaan. Op de opgraving waren geen crematieresten zichtbaar, en het is zeker dat die ook niet verloren zijn gegaan vóór of tijdens de opgraving.

De urnen en hun inhoud

Urn 1 (fig. 2, links) is een simpele, tonvormige pot van grof gemagerd aardewerk van een type dat bekend is uit de vroegste fase van de Noord-Nederlandse urnenvelden (Waterbolk, 1962: Abb. 7:5), maar ook uit nederzettingscontext, geassocieerd met ander aardewerk uit het begin van de late bronstijd (Kroniek 1981: Odoorn, in *Nieuwe Drense Volksalmanak* 100, 1983, pp. 207-209). Soortgelijke potten komen echter ook al in de late midden-bronstijd voor. Urn 2 (fig. 2, rechts) valt op door een scherp geprofileerde ribbel aan de basis van de hals, en door vier bandoortjes op het widest deel van de buik. De urn doet sterk denken aan urnen van het type Gasteren (Waterbolk, 1962: Abb. 7), hoewel die meestal drie oortjes hebben. Vergelijkbare vormen komen echter al aan het einde van de midden-bronstijd in Noord-Duitsland voor, bijv. in graf A van grafheuvel LA 23 bij Ahrenshöft, met typische Per. III-grafgiften (Struve, 1983: Abb. 5). Veel verschil in ouderdom tussen beide urnen is er vermoedelijk niet. Om die ouderdom te testen, werd besloten tot ¹⁴C-datering van de crematieresten (Aerts-Bijma, Lanting & Van der Plicht, 1999).

Een eerste blik op de crematie uit urn 1, die sinds 1987 gewassen en gedroogd op een plank stond, maakte duidelijk dat het niet om verbrande menselijke beenderen ging. Verder onderzoek maakte duidelijk, dat het om verbrande hondenbeenderen ging (zie onder). Tussen de beenderen in urn 1 lagen fragmentjes van een bronzen armband, 5 mm breed, met afgeplat D-vormige doorsnede en maximale dikte van 1 mm. Daarnaast bleek ook het uiteinde met oog van een bronzen (naai)naald aanwezig. De lengte van dit fragment is ca. 4 mm, de lengte van het ovale oog ca. 1 mm. Armband en naald zijn niet verbrand, wel sterk gecorrodeerd en daardoor zeer bros. Andere frag-

mentjes van de naald zijn mogelijk door de zeef gespoeld. Bronzen naaiaalden zijn onder andere bekend uit de Zwitserse meeroevernederzettingen van de late bronstijd, zoals Hauterive-Champréveyres (Rychner-Faraggi, 1993: Pl. 42:1-16).

Gezien de onverwachte inhoud van urn 1 werd besloten ook die van urn 2 door archeozoölogen te laten bekijken. Hier bleken zowel gecremeerde beenderen van een hond, als van een kind aanwezig (zie onder). Verrassend was de vondst van een versierde benen 'knoop' tussen de crematieresten (fig. 3). Het gaat om een stukje van de schacht van een radius (spaakbeen) van een schaap, met een van nature ovale doorsnede, dat op de dorsale zij-

de een ingekraste versiering toont, en in het centrum van de volare zijde een doorboring heeft. Het voorwerp vertoont dezelfde witte kleur als de crematieresten, en is dus meeverbrand op de brandstapel.

Zo'n knoop kon onzes inziens aan de kleding worden bevestigd met behulp van een koord dat door de doorboring en één van de open uiteinden van de mergholte werd gestoken. Vervolgens werd in het koordeinde dat uit de mergholte stak een knoop gelegd, waarna het koord zover werd aangetrokken, dat de knoop in het koord boven de doorboring bleef steken. Het andere uiteinde van het koord werd vervolgens aan de kleding vastge-

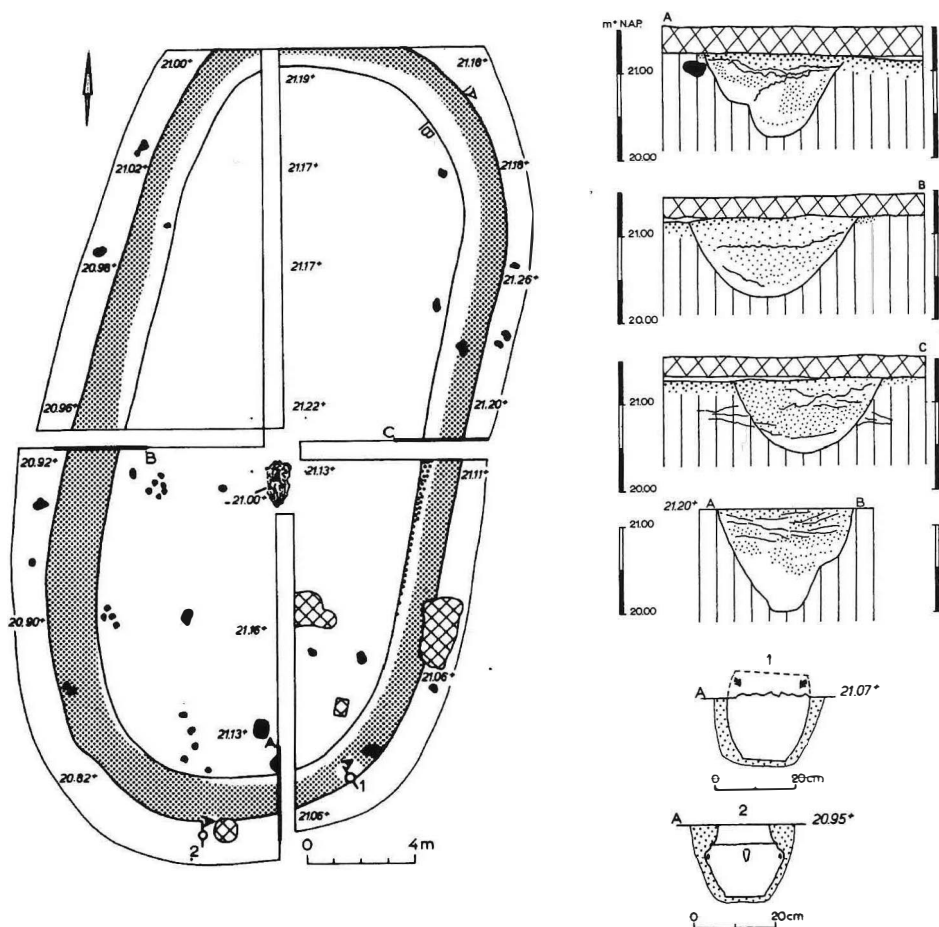

Fig. 1. Borger, grafheuvelzool XI: plattegrond, doorsneden sloot en profielen over de beide urnnabijzettingen aan de voet van de heuvel (tek. J.H. Zwier).

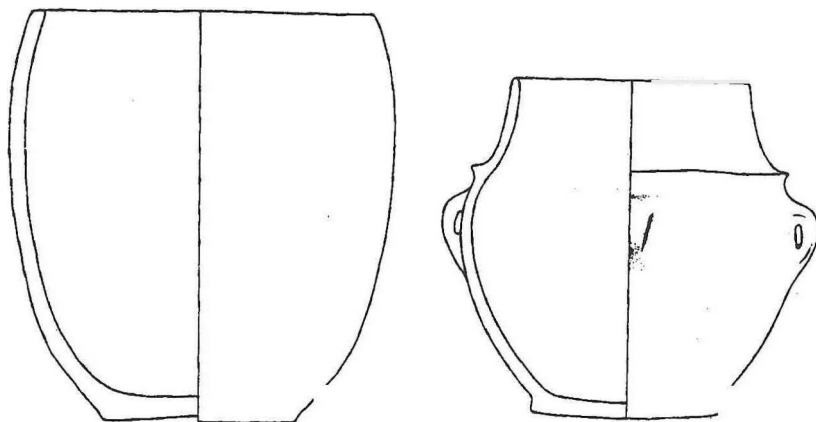

Fig. 2. De urnen 1 (links) en 2 (rechts). Schaal 1:4 (tek. J.M. Smit).

maakt. De benen knoop kon vervolgens door een knoopsgat, of waarschijnlijker door een koordlus worden gestoken. Hij zal dus gefunctioneerd hebben als de knopen van een 'houtje-touwtje'-jas.

Tegenhangers van dit soort benen knopen zijn bekend uit vroege en midden-bronstijd, en uit het late Neolithicum. In Nederland is er één bekend uit de primaire crematiebijzetting van tumulus 5 bij Toterfout-Halve Mijl (Glasbergen, 1954, deel I; p. 103 en Pl. XII:2). De betreffende crematie is onlangs gedateerd: 3240 ± 30 BP (GrA-15439), hoort dus thuis in de vroege midden-bronstijd. Eenzelfde datering heeft het exemplaar dat gevonden is in de bronstijdnederzetting 'Voetakkers' bij Meteren (pers. meded. J.T. Zeiler). Resten van een versierde knoop van dit type werden aangetroffen tussen de crematieresten in een Laren-urn (late midden-bronstijd, mogelijk begin late bronstijd) uit tumulus I op de Zevenbergen bij Oss (Verwers, 1966).

Uit de vroege bronstijd zijn enkele exemplaren bekend uit Engeland en Schotland, geassocieerd met *Collared urns*, bijv. in Westerdale, North Yorkshire en Milngavie, Strathclyde (Longworth, 1984: Pl. 103: 1301/1302, resp. Pl. 202: 1973). Een betrekkelijk kort exemplaar werd gevonden in een graf met klokbeker, polsbeschermer en bronzen naald bij Sewell-Totternhoe, noordelijk van Dunstable, Bedfordshire (Matthews, 1976: Pl. III).

Een handvol van dergelijke benen knopen is bekend uit de nederzetting van de Enkelgrafcultuur bij Zeewijk (Van Ginkel & Hogestijn, 1997: fig. 80). De opgravers menen echter, dat het fluitjes zijn.

De gecremeerde mensen en honden

Urn 1 bevatte behalve de reeds genoemde bronzen armband en naald, 22,1 g aan gecremeerd bot van hond en vermoedelijk hond, 0,5 g houtskool, 19,8 g aardewerkschilfers, vermoedelijk van de urn, 1,8 g aan magnetisch materiaal, vermoedelijk eveneens van de urn, 12,2 g aan steentjes en 54,5 g aan niet uitgezocht residu (zeer kleine splinters gecremeerd bot, houtskool, aardewerk, steentjes en zand). Alle gecremeerde bot is wit van kleur, wat wijst op een verbrandingstemperatuur van tenminste 700°C . Menselijk botmateriaal werd niet aangetroffen.

De hondenbotten uit urn 1 vertegenwoordigen in elk geval de voeten van de voorpoten van een grote hond, ter grootte van een herdershond. Herkend werden een vrijwel compleet linker os carpalis quartum en twee fragmentjes van andere hand- of voetwortelbeentjes, een metacarpale 1, fragmenten van de linker metacarpalia 2, 3 en 5 en de rechter metacarpale 5, twee vrijwel complete eerste koten en vijf fragmentjes van eerste koten, drie (vrijwel) complete tweede koten en twee frag-

mentjes van tweede teenkoten, drie fragmentjes van derde teenkoten en twee fragmentjes van sesambeentjes. Acht kleine schedelfragmentjes zijn mogelijk afkomstig van de schedel van een hond. De groeilijnen van de eerste en tweede koten waren verdwenen. Dit betekent dat de hond minstens 5 maanden oud was. De grootste lengte van een eerste koot van teen 3 of 4 meet in gecremeerde, dat wil zeggen gekrompen toestand 33,5 mm.

Onder de gecremeerde botfragmenten in urn 2, die aan even hoge temperaturen waren blootgesteld, werden behalve de reeds genoemde meegecremeerde knoop, drie tandfragmenten van hond herkend, samen 0,2 g, en drie zekere botfragmenten van een kind: twee schedelfragmenten en een fragment van een halswervel, samen 1,0 g. Tien botfragmenten, samen 6,4 g, werden onder voorbehoud gedetermineerd als afkomstig van hond. Dit betreft acht schedelfragmentjes, een opperarmbeen- en een spaakbeenfragment. Zeven andere fragmenten, vijf schedel- en twee pijpbeenfragmenten, samen 1,6 g, zijn mogelijk afkomstig van het kind.

De vorm van de schedelnaden op een van de schedelfragmenten wees in de richting van een jong kind. Ook de grootte van het wervelfragment wijst in deze richting. De wervelboog is gesloten en dat wijst op een minimum leeftijd van circa 2 jaar. Het histologisch beeld van een van de mogelijk menselijke diafysestukken vertoont een jonge botstructuur (Förster & Goldbach, 1954). Het kind kan met zekerheid ingedeeld worden in de

infans 1 groep, tussen de 0 en 6 jaar. Een leeftijd rond de 2 jaar is gezien de grootte van het halswervelfragment en het histologisch beeld aannemelijk.

In totaal 85 kleine botsplinters konden niet thuisgebracht worden als mens (kind) of hond. Niet uitgezocht werd een residu van 174,5 g aan botsplinters en grond. In deze urn bevond zich geen houtskool.

De ¹⁴C-dateringen

De crematies uit beide urnen zijn gedateerd aan kleine fragmentjes gecalcineerd been zonder diagnostische waarde. De resultaten zijn:

Urn 1	GrA-17601	3065±40 BP
Urn 2	GrA-17602	3045±40 BP

De urnen horen kennelijk thuis in een late fase van de midden-bronstijd, en kunnen min of meer gelijktijdig zijn bijgezet.

Interpretatie

Urn 2 bevat met zekerheid gecremeerde resten van een kind en een hond, die vermoedelijk op dezelfde brandstapel zijn gecremeerd. Het kind droeg kennelijk een kledingstuk dat met een benen knoop werd gesloten. Na de crematie werd as van het kind en de hond van de brandstapel verzameld, in de urn gedaan, waarna deze in de grond werd bijgezet. Hoewel slechts schedelfragmenten en mogelijke pijpbeenfragmenten van de hond zijn teruggevonden, mogen we toch aannemen dat de hond, net als het kind, in zijn geheel op de brandstapel werd verbrand.

In urn 1 zijn alleen verbrande botfragmenten van een grote hond teruggevonden. Aan deze as zijn de bronzen armband en naald toegevoegd. Mede gezien deze twee vondsten is het aannemelijk dat ook deze hond tezamen met een mens was gecremeerd. Bij het verzamelen van de as voor de urnbijzetting zijn bij toeval geen menselijke resten in de urn terechtgekomen, althans geen resten die voor ons als zodanig herkenbaar zijn. De schedelfragmenten van de hond maken het ook hier waarschijnlijk dat een complete hond werd verbrand, en niet slechts een deel van het dier, zoals

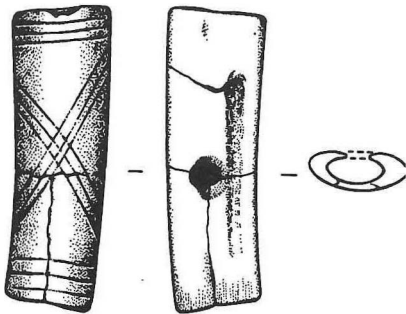

Fig. 3. De versierde benen 'knoop' uit urn 2. Schaal 1:1 (tek. J.M. Smit).

de poten. Pure hondencrematies inclusief bijzetting in een urn zijn ons uit de midden-bronstijd onbekend.

De urnen werden aan het einde van de midden-bronstijd bijgezet in en net buiten de ringsloot van een grafheuvel uit de eerste helft van de midden-bronstijd, die ten tijde van de bijzettingen nog in volle hoogte uit het landschap oprees.

Summary

In December 1987 two urns were excavated next to a levelled Middle Bronze Age burial mound, near Borger (fig. 1). Only recently the contents of the urns were examined. Urn 1 (fig. 2, left) contained calcined bones, largely of the fore paws of a large dog, the unburnt fragments of a bronze bracelet, and of a sewing needle. Urn 2 (fig. 2, right) contained cremated bones of a child and of a dog, and a burnt decorated bone toggle (fig. 3), made of a sheep radius. This kind of toggle was already known from Late Neolithic to Middle Bronze Age contexts in Great Britain and the Netherlands. The ^{14}C dates place the urns at the end of the Middle Bronze Age.

Literatuur

- Aerts-Bijma, A., J.N. Lanting & H. van der Plicht, 1999. Een verrassende wending: gecremeerd been blijkt wel ^{14}C -dateerbaar. *Paleo-aktueel* 10, pp. 64-67.
- Förster, A. & H.J. Goldbach, 1954. Histologische Differenzierung von Femurdiaphysen Neugeborener, Kleinkinder und kleiner Haustiere. *Deutsche Zeitschrift für gerichtliche Medizin* 43, pp. 273-289.
- Ginkel, E. van & W.J. Hogestijn, 1997. *Bekermensen aan zee*. Abcoude.
- Glasbergen, W., 1954. Barrow excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toerfout & Halve Mijl, North Brabant. Dissertatie Groningen. Tevens verschenen in *Palaeohistoria* 2, pp. 1-134 en *Palaeohistoria* 3, pp. 1-204.
- Longworth, I.H., 1984. *Collared urns of the Bronze Age in Great Britain and Ireland*. Cambridge.
- Matthews, C.L., 1976. *Occupation sites on a Chiltern ridge. Part I: Neolithic, Bronze Age and Early Iron Age* (= BAR 29). Oxford.
- Rychner-Faraggi, A.M., 1993. *Hauterive-Champréveyres. 9. Métal et parure au bronze final*. Neuchâtel.

- Struve, K.W., 1983. Zwei getriebene Bronzetassen der älteren Bronzezeit aus Schleswig-Holstein. *Offa* 40, pp. 241-256.
- Verwers, G.J., 1966. Tumuli at the Zevenbergen near Oss, gem. Berghem, prov. Noord-Brabant. *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, pp. 27-32.
- Waterbolk, H.T., 1962. Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlande. *Offa* 19, pp. 9-46.